

ТЕОРИЯ НА ЛИТЕРАТУРАТА ЗА ГИМНАЗИАЛНИЯ КУРС (ОСНОВНИ ПОНЯТИЯ)

АЛЕКСАНДЪР ПАНОВ

ИЗДАТЕЛСТВО „ПРОСВЕТА” ИК „АЛЕКСАНДЪР ПАНОВ”

Учебното помагало е одобрено от МОНТ Протокол № 12 от 1.6.1995 г.

(с) Александър Асенов Панов - автор (с) Петър Петрунов - художник

(с) Издателство „Просвета” (с) Издателска Къща Александър Панов

I8BNb54-01-0722-b

ПРЕДГОВОР

Изданието, което държите в ръцете си, не е предназначено за определен клас. То ще служи като необходимо допълнение на всичко, което се изучава в часовете по литература в гимназиалния курс. Авторът си представя тази книга като винаги присъстващия втори учебник, придружаващ учебниците за девети, десети, единадесети и дванадесети клас.

По тази причина и материалът тук е изложен съгласно вътрешната логика на литературната теория. Това, което, струва ми се, е най-важната особеност на изложението, е неговата цялостност и системност. Много от въпросите се изясняват само в своята органична връзка с всички останали въпроси. Ето защо моята препоръка към всеки, който се интересува от проблемите на литературната теория, за да има по-развити сетива. Когато изучава задължителния учебен материал, е да отдели време и да прочете тази книга изцяло, макар и като роман. Така той ще получи представа за цялостната система от въпроси и проблеми, с които се занимава литературната теория, и ще мси/се по-правилно да разбира конкретните въпроси, с които ще се сблъсква при общуването си с литературата. Тогава, когато се наложи по-задълбочено запознаване с отделен конкретен проблем, вече можете да намерите в съдържанието съответната статия и да прочетете само нея. Това е възможно, защото отделните статии, макар и разработени под формата на единно изложение, все пак имат достатъчна цялост и завършеност. Кое то ги сближава с частите на енциклопедичните речници.

Надявам се, че тази книга ще ви помогне да си изясните по-добре славните и нееднозначни проблеми на литературата.

Авторът

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Предговор.....	стр. 1
2. Увод.....	стр. 3
3. Литература. Култура. Общество.....	стр. 6
4. Култура и изкуство.....	стр. 10
5. Естетически характер на литературата.....	стр. 19
6. Основни естетически категории. Прекрасно. Трагично. Комично.....	стр. 23
7. Проблемът за художествената условност.....	стр. 32
8. Литературното произведение.....	стр. 34
9. Художествен текст и художествен дискурс.....	стр. 40
10. Знаков характер на художествената литература.....	стр. 43
11. Художествената комуникация.....	стр. 49
12. Комуникативна структура на художествения контекст.....	стр. 50
13. Субект на художествената комуникация.....	стр. 56
14. Устна и писмена комуникация.....	стр. 66
15. Обществено функциониране на художествения дискурс.....	стр. 72
16. Автор, читател и герои в естетическата дейност.....	стр. 79
17. Категорията жанр.....	стр. 81
18. Прости форми на словесността. Основни символични действия.....	стр. 89
19. Стихотворни жанрове (лирика). Ода. Елегия. Песен. Балада. Сонет. Антологично стихотворение.....	стр. 96
20. Стихотворни и прозаични жанрове. Епос. Епопея. Приказка. Легенда. Житие. Сага. Роман. Новела. Разказ.	стр. 106
21. Драматургични жанрове. Трагедия. Комедия. Драма.	стр. 118
22. Малките фолклорни жанрове. Басня. Гатанка. Пословица и поговорка.....	стр. 123
23. Казус.....	стр. 127
24. Приложни риторически жанрове на словесността.....	стр. 129
25. Жанрова система на литературата.....	стр. 131
26. Сюжет и фабула.....	стр. 134
27. Организация на езиковия изказ. Тропи. Метафора. Сравнение. Метонимия. Символ. Алегория.....	стр. 137
28. Стих и проза.....	стр. 143
29. Количествени стихотворни системи. Качествено стихосложение. Свободен стих. Строфа. Рима.....	стр. 145
30. Понятие за художествен процес.....	стр. 155
31. Връзка на художествения факт с традицията.....	стр. 159
32. Междутекстови отношения.....	стр. 161
33. Механизъм за осъществяване на междутекстови връзки.....	стр. 163
34. Стадиалност на художествения процес.....	стр. 165
35. Фолклор.....	стр. 167
36. Култура на античността.....	стр. 169
37. Култура и литература на елинизма.....	стр. 171
38. Култура и литература на Средновековието.....	стр. 173
39. Култура и литература на Ренесанса.....	стр. 175
40. Култура и литература на Барока.....	стр. 179
41. Класицизъм.....	стр. 181
42. Векът на Просвещението.....	стр. 184
43. Романтизъм.....	стр. 187
44. Реализъм.....	стр. 190
45. Модернизъм.....	стр. 194
46. Постмодернизъм.....	стр. 198

УВОД

Първият въпрос, който си задава човек, когато му предложат да изучава литературна теория, е дали дефиницията на литературния жанр, разпознаването на ямба и хорей или пък откриването на метафората може да ни помогне да отличим хубавата книга от лошата, или пък ще ни достави някакво допълнително удоволствие при четенето. Ако въобще го изпитваме, защото четенето на произведенията от задължителния училищен списък доста рядко се възприема като удоволствие. И то не защото сами по себе си те са лоши, а защото друг ни е казал, че те са хубави, друг ги е избрал. Вместо нас, друг ни разяснява какъв е техният смисъл и тяхното значение за литературната история. И не на последно място, защото тези произведения са задължителни, а не свободно и непринудено избрани от нас. От друга страна обаче как бихме могли свободно и непринудено да извършим своя избор и да възприемем адекватно литературната творба, ако преди това не сме изработили в себе си някакъв критерий за оценка и съзнание за ценност. Очевидно не бихме могли! А този критерий за оценка съвсем не идва наготово. Той се усвоява трудно и бавно, в един дълъг процес на възпитание на художествения вкус и на изграждане на читателските навици.

Но нека се опитаме да отговорим на първия си въпрос. С какво например разпознаването на ритмическата структура на стиховете

*Ноцта ражда из мъртва утроба вековната злоба на роба:
своя пурпурен гняв - величав.*

ще ни помогне да разберем тяхната художествена изразителност? В понятията на литературната теория схемата на ритмическата стихова организация на този откъс ще изглежда така:

-(/)/--/--/
(/)/--/
--/

Основният метричен размер в случая се нарича амфибрахий, но в него има няколко особености.

Първо: не във всички стихове броят на ударените срички е еднакъв - в първите два стиха амфибрахий е тристъпен, в третия - двустъпен, а в последния - едностъпен.

Второ: в първия и третия стих имаме по едно ударение „ноцта” и „своя”, които не се вписват в основната схема. И ако се опитаме да произнесем стиховете не така, както ни повелява граматиката, а така, както ги чуваме в художественото произведение, то ще се убедим, че наистина силата на тези две ударения не може да се сравнява със силата на останалите, които звучат по-тежко и тържествено.

И трето: виждаме, че в първия и третия стих ударената сричка се предшества не от една неударена, както е задължително за амфибрахия, а от две - това явление се нарича анакруза или прибавяне в началото на стиха на една или дори на две от нормално явяващите се в схемата неударени срички.

Както видяхме, анализът на стихотворния ритъм дори само на отделни стихове ни налага да използваме няколко термина, а това означава, че е трябвало да се запознаем с цялостното учение за стиховата организация, което учение е сложно и трудно. А помогна ли ни с нещо тази терминология да изпитаме по-голямо удоволствие от четенето? Едва ли. Но в същото време няма да се намери разумен човек, който да не признае, че особенният избор и подредба на думите в този стихотворен откъс са много важни за цялостното въздействие на художествената реч. И тук заслугата, разбира се, е на поета - той е успял да ни въздейства така, че ние като негови читатели да изпитаме наслада от художественото му майсторство. Въпросът обаче е в това, дали Гео Милев е разчитал само на интуицията и таланта си, когато е писал стиховете, или все пак някакво познаване на законите на художествената реч му е помогнало? Разбира се, че му е помогнало така, както на композитора помага познаването на музикалния език или пък на футболиста заучените в много тренировки технически умения. Но щеше ли този поет, композитор или футболист да познава така

добре своя занаят, ако знанията и уменията, които съставляват занаята, не бяха открити, систематизирани и съхранени по някакъв начин от многобройните негови предшественици. Естествено, че не.

Ето че достигнахме до много важен извод. Знанията и уменията, които се обобщават в теорията на литературата, музиката или футбола, не помагат пряко за постигането на майсторството. Но те създават майсторите! Същото важи и при четенето на художествена литература, слушането на музика или наблюдаването на футболна среща. Щеше ли запаянното на стадиона да се вълнува така силно при някой сполучлив пас на либерото към централния нападател, ако не знаеше, че чрез определени тактически и технически умения център-нападателят ще може да нанесе съкрушителния удар във вратата на противника. По всяка вероятност - не. Колкото и странно да се струва на мнозина от нас, но ако нямаш известни познания за характера на футболната игра, наблюдението на един деветдесетминутен мач би могло да се превърне в твърде досадно занимание. Така както на мнозина от нас например ни е напълно непонятно какво пък толкова намират американците в бейзбола.

Аналогията със спорта може да ни подсказе още един важен извод. Не можем да очакваме, че футболната среща ще ни достави удоволствие, ако сме назубрили от някой учебник научното определение на страничното хвърляне или пък на различните тактически схеми за построяване на отбора по игрови постове. Без да имаме познание за строева на играта б нейната цялост, детайлното познаване на някой от нейните елементи едва ли ще ни помогне да се насладим от майсторството на отбора, на когото симпатизираме. И още нещо - знанията и опитът ни на зрители не биба да са само КнцА-ни. Ние трябва да ги владеем в тяхното практическо приложение, за да можем реално да се насладим на каквото и да е в този живот. Този извод безспорно се отнася и за художествената литература.

Впрочем и без да сме чели дебели книги, почти всички от нас еладят някои основни закони на игровата или естетическата дейност. Все пак никой от нас не възприема театралното представление като нещо, което реално се случва в мига на неговото изпълнение. Не е необходимо кинооператорът да ни покаже отварянето и затварянето на вратата, за да разберем, че героят е Влязъл в стаята, така както не са необходими пространни обяснения, че ако виждаме героя в един кадър стар и болен, а в следващия - като младо момче, това е някаква неразбория в сценария. Ние разбираме почти несъзнателно, че героят си припомня моменти от своето детство. И така нататък. Всички тези неща сме ги научили от гледането на театър и кино, от четенето на литература или от посещения на художествени изложби. Научили сме ги значи от практиката. В много случаи обаче това знание е твърде ограничено и недостатъчно. А известно е, че ако Владеем само няколко най-основни закономерности в дадена дейност, ние трудно можем да се наречем майстори в нея. Както не можем да сме майстори и в четенето на художествена литература.

Тук е възможен един закономерен въпрос. А защо трябва да сме майстори в четенето на художествената литература? Наистина съвсем правилно. Никой не ни задълбава, особено ако не сме завладени от болезнената амбиция да получим шестица на класното.

Това е въпрос само на личен избор!

А да се отговори на въпроса защо все пак трябва да сме майстори в тази област, е задача трудна и неблагодарна: За целта ще трябва да се кажат неща, които в общи линии изчерпват цялото изложение на книгата, която държите в ръцете си. Ето Впрочем още една причина да я прочетете.

И така, стигнахме до избода, че знанията и уменията в областта на литературната теория трябва да се владеят в тяхната цялост и в тяхното практическо приложение. А това означава да си отговорим на няколко въпроса, обхващащи най-важните неща, които е необходимо да се знаят за художествената литература:

1. Какво представлява художествената литература и каква е нейната обществена функция?
2. Какво представлява художественото произведение?
3. Как е построена художествената творба?

4. Има ли някаква връзка с нашето разбиране на творбата времето и ситуацията, в които тя е възникнала?

Отговорите на тези четири въпроса в общи линии изчерпват почти всичко, което е нужно да знаем за литературата, а и ако практически можем да го приложим в процеса на четенето, ние можем пълноценно да възприемаме и да се наслаждаваме на света, в който творбата ни въвежда. Но да се отговори на всеки един от тези въпроси, не е толкова лесна работа. За това се налага и написването на тази книга. В нейните четири раздела - по един за всеки от изброените въпроси - са разгледани много проблеми - някои по-важни, други - повторостепенни. Но нека повторим пак -само в тяхната цялост и взаимообвързаност те ще ни отключат вратата към обета на художествената литература.

От всичко казано дотук можем да направим още един извод. Тази книга не е предназначена за желаещите непременно да получат шестица по литература. (Макар че, ако някой я изучи добре, шестицата му е в кърпа вързана.)

Книгата е за тези, които искат да станат майстори в общуването с художествените текстове. А това означава, че искат да имат по-богата и по-развита душевност, да бъдат по-добри хора и по-добри пътешественици в тъмната дебра, която представлява човешкият живот, да се отнасят по-добре към другите, да разбират своите и техните мъки и проблеми, да знаят къде да търсят човешкото щастие, макар и да не са съвсем сигурни, че ще успеят да бъдат щастливи.

И така, добре дошли в света на художествената литература!

Върни се в съдържанието!

ЛИТЕРАТУРА, КУЛТУРА, ОБЩЕСТВО. ЕСТЕТИЧЕСКИ ХАРАКТЕР НА ЛИТЕРАТУРАТА. СЪЩНОСТ НА ИЗКУСТВОТО И ЛИТЕРАТУРАТА. ОБЩЕСТВЕНИ ФУНКЦИИ И МЕХАНИЗМИТЕ ЗА ТЯХНОТО ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ

Прояви, които можем да определим като изкуство, съществуват още от младенческата възраст на човечеството. Рисунки по стените на пещерите, забравени като теист, но не и като същност песни и ритуали, орнаменти и други подобни доказват, че това, което днес наричаме изкуство, е било част от живота и на най-древните хора. Въпреки това обаче един от най-често задаваните въпроси е „Що е изкуство?“. Макар и много хора да вярват, че знаят отговора на този въпрос, защото могат да посочат множество предмети, за които всички са уверени, че принадлежат към изкуството - картини, книги, театрални постановки и т.н. Да, но посочването на обекта все още не означава, че познаваме неговата същност. И още нещо - от отговора, който едно общество или един творец дава на въпроса „Що е изкуство?“, зависи в немалка степен и характерът на неговото собствено изкуство.

Един от най-красноречивите примери е писателят Лев Толстой. След многобройни написани от самия него книги, между които и шедьоври като „Война и мир“ и „Анна Каренина“, писателят си задава въпроса „Що е изкуство?“ и му отговаря в многословен трактат под същото заглавие. В него той стига до убеждението, че изкуството такова, каквото го познаваме, е свързано преди всичко с висшите класи на обществото и е неразбираемо за обикновения човек, въпреки че задачата на изкуството е да прави достъпно това, което иначе е непостижимо по пътя на разсъжденията. За това и Л.Н. Толстой съвсем логично се обявява против традиционните видове изкуства и започва не само да пропагандира, но и да твори т.нар. народно изкуство. Но резултатите от тази му дейност са само незначителни нравоучителни разказчета и народни читанки. А когато се опитва да съчетае дълбочината и проникателността на високата литература с нравоучителния патос на народния водач, се раждат такива произведения като романа „Възкресение“, чиято основна характеристика е претенциозният и дълбокомислен просветителски и морализаторски патос, осъждащ егоистичния морал на аристокрацията.

Определения за изкуството. В историята на световното изкуство и в разсъжденията за него са изказани многобройни мнения, колебаещи се между възгледа за пълна безполезност на художествената дейност от практическа гледна точка, при която поетът е „като куче на нива, което лае подир сенките“ (П.П-Славейков), и съвсем противоположния възглед, че изкуството е само „Колелце и бинтче“ в пропагандната машина на пролетарската революция (В.И.Ленин). Именно последното схващане положи основите на т.нар. социалистически реализъм, чиято многословна теория и практика трудно се различава от чистата пропаганда въпреки амбициите на тоталитарните теоретици да вземат под крилото му всичко, което се появява в сферата на културата.

Различните определения ни дават възможност да формулираме някои от характерните черти на изкуството в тяхната вътрешна противоречивост, която го прави толкова трудно за определяне. И така:

Изкуството е свободна, непринудена и непосредствена игра.

И в същото време изкуството е сериозно средство за духовно и възпитателно въздействие.

Освен това изкуството използва образи и средства, произтичащи от естествения, живия живот - отразяват го, той се оглежда в него.

И в същото време светът на художествената творба не е свързан непосредствено с реалността, творбата си създава свой собствен художествен свят, чието отношение към реалния, логиката би определила единствено с думата „възможно“.

Освен това изкуството се изгражда с помощта на знаци, които образуват големи знакови системи, наречени текст.

И в същото време текстът е само „носител“ на творбата, знаковите образувания са само средство, с чиято помощ се извършва художественото събитие, наречено творба на изкуството.